

דבר ה' זו הלכה (שבת קל"ח): הלכה שבועית בנושאים אקטואליים

ברכת האילנות, הכנות לליל הסדר - מקורות והערות

1. בגמ' ברכות (מג ב) למדנו "א"ר יהודה האי מאן דנפיק ביומי ניסן וחזי אילני דקא מלבלבי אומר ברוך שלא חיסר בעולמו כלום וברא בו בריות טובות ואילנות טובות להתנאות בהן בני אדם".
ופירש רש"י "להתנאות – ליהנות".
וכתב הב"י (או"ח סי' רכו) בשם המרדכי וההגהות מימוניות שאינו מברך אלא פעם אחת בשנה, בפעם הראשונה שבה רואה אילן מלבלב.
ובשיטה מקובצת (ברכות מג ב) ביאר את עניינה של הברכה וכתב, "וקבעו ברכה זו לפי שהוא ענין שבא מזמן לזמן והוא ענין מחודש שאדם מברך על עצים יבשים שהפריחן הקדוש ברוך הוא. והיא בשם ומלכות".
וכתב בערוך השלחן (או"ח סי' רכו סע' א) שעל הנזהר בברכה זו נאמר "ראה ריח בני כריח שדה אשר ברכו ה'".

2. בגמ' בברכות למדנו שמברכים על "אילני דקא מלבלבי".
על פי זה כתב הטור (או"ח סי' רכו) "היוצא בימות ניסן ורואה אילנות שמוציאין פרח אומר בא"י... ואם איחר לברך עד אחר שגדלו פירות לא יברך עוד" ונלמד מדבריו דס"ל שמברך דווקא על מלבלבים ופירוש מלבלב הוא שהוציא פרח אך על ראיית הפירות אינו מברך. וכדברי הטור כתב גם בספר האשכול (הל' ברכות עמ' 68) שאם נפל הפרח ורואה תחילת גידול הפרי אינו מברך.
גם המאירי (בברכות שם) ביאר שהמדובר במי שראה "אילנות שהוציאו פרח" ומשמע כדברי הטור.
אמנם הב"י (שם) הביא מהמרדכי וההגהות מימוניות דפליגי על הטור וכתבו דאם לא ראה עד שצמחו הפירות צריך לברך.
להלכה פסק השו"ע (סי' רכו סע' א) "היוצא בימי ניסן וראה אילנות שמוציאין פרח אומר בא"י... ואם איחר לברך עד אחר שגדלו הפירות לא יברך עוד", כדעת הטור והמאירי שמברך דווקא על פרחים אך על פירות לא יברך.
ומהר"י חאגיז בשו"ת הלכות קטנות (ח"ב סי' כח) כתב שמברך על הפרחים וגם יכול לברך על "הניצנים שהם כמו לולבי גפנים" אמנם אם גדלו הפירות כתב שאין לברך.
אמנם הגר"א (ביאור הגר"א שם ס"ק ב) והאליה רבה (סי' רכו ס"ק ב) חולקים על זה וסוברים שאם לא ראה קודם לכן אילן פורח ורק כעת כשיצאו הפירות ראה יכול לברך.
ובמשנ"ב (ס"ק ד) וערוה"ש (סע' ב) משמע שהכריעו שאם גדלו הפירות כ"כ עד שראוי לברך עליהם שהחיינו לא יברך עליהם ברכת האילנות.
עוד כתב המשנה ברורה (ס"ק ב) שעל עלים בלחוד ללא פרח אינו מברך.

3. בגמ' בברכות למדנו "האי מאן דנפיק ביומי ניסן וחזי אילני דקא מלבלבי" ומשמע לכאורה שברכה זו היא רק בימי ניסן.

וכך משמע מלשון השו"ע (שם) "היוצא בימי ניסן וראה אילנות שמוציאין פרח", שדווקא בימי ניסן מברך, וכן דייק הכף החיים (ס"ק א) בלשון השו"ע.

ובשו"ת הלכות קטנות (ח"ב סי' כח) כתב שקודם ניסן (כגון בעץ השקד שפורח לפני ניסן) לא יברך, ועיין בכף החיים שלכאורה הבין בדבריו שגם אחר ניסן לא יברך וכן הכריע ה"ח למעשה (וכתב שאם אחר יברך בלי שם ומלכות).

אמנם כתבו האחרונים (משנ"ב ס"ק א, ערוה"ש סע' א וכ"כ עוד אחרונים) שהגמ' והשו"ע אורחא דמילתא נקטו ובאמת הוא הדין בכל חודש אחר שיוצא ורואה את הלבול פעם ראשונה מברך. וכן מצאנו מפורש באשכול (שם) שכתב שלא דוקא בניסן אלא היינו בפעם הראשונה בשנה שרואה את הפרחים.

עוד כתב המשנ"ב (ס"ק ה) שקודם שגדלו הפירות יכול לברך אפי' אינו פעם ראשונה שרואה את הפרח (ובתנאי שעדיין לא בירך באותה שנה).

4. כתבו ההלכות קטנות (שם) והמשנ"ב (ס"ק ב) ועוד אחרונים שמברכים דווקא על פרח שעתידי לצאת ממנו פרי אך על פרח של אילני סרק אינו מברך.

אמנם כתב בשו"ת שבט הלוי (ח"ו סי' נג) שאם בירך על אילן סרק לא יחזור לברך על אילן מאכל שמכיון שהיו ברכת השבח הרי כבר נתן שבח לבוראו ולא שייך לברך שוב.

5. בשו"ת הלכות קטנות (שם) כתב שאין לברך אלא על ריבוי אילנות.

וכן כתב בכף החיים (ס"ק ב) שצריך לברך לפחות על שני אילנות (דמיעוט רבים שניים) והוסיף שאפילו אם שניהם מאותו מין יכול לברך.

אולם גדולי הפוסקים בדורנו (ס' הלכה של פסח שער א פ"ד ס"ק ל- בשם הגר"מ פיינשטיין, הציץ אליעזר והגר"ש אלישיב) הכריעו שברכה על שני אילנות אינו לעיובא (אלא רק הידור) ויכול לברך גם על אילן אחד.

6. הטור והשו"ע (או"ח סי' תעב סע' א) כתבו שניהם שצריך שיהיה שולחנו ערוך מבעוד יום, כדי שיאכל לאכול מיד משתחשך. אולם לא הביאו מקור לדין זה.

בביאור הגר"א (ס"ק א) כתב שמקור הדין הוא בתוס' פסחים (ק ב ד"ה שאין). דאיתא שם בגמרא "רבה בר רב הונא איקלע לבי ריש גלותא אייתו תכא קמיה פרס מפה וקידש, תניא נמי הכי שאין מביאין את השלחן אא"כ קידש ואם הביא פורס מפה ומקדש". והתוס' שם הקשו מהא דאיתא בשבת (קיט ב) דשני מלאכי השרת מלוין לו לאדם בשומו מבית הכנסת, אם מצא שולחנו ערוך מלאך טוב אומר יה"ר שיהיה כך לשבת אחרת ומלאך רע עונה אמן בע"כ. ואילו כאן משמע שאין לערוך שולחן עד שיקדש? ותירצו התוס', שהשלחן היה ערוך במקום אחר, ואחר הקידוש מביאים אותו לפניו, ששלחנות שלהם קטנים היו. וכתבו התוס' שבזמנינו שהשלחנות גדולים, אנו פורסים מפה ומקדשים. ומה שעדיף לעשות כך ולא לקדש ואח"כ לערוך, הוא לפי שאיתא בשאלתות (יתרו נד) "כי היכי דתיתי סעודתא ביקרא דשבתא". עכת"ד התוס'.

ומזה למד הגר"א אצלנו שיש לערוך השלחן מבעו"י כי כבוד החג הוא שיוכלו לאכל מהר1. במשנ"ב (ס"ק א) העיר על לשון השו"ע "כדי לאכול מיד", דלאו דווקא לאכול, אלא הכוונה כדי שיוכל להתחיל הסדר תכף משתחשך ולא ישתהה. ובערוה"ש (סע' ב) הביא טעם נוסף לעריכת שלחן מבעו"י וז"ל, "כדרך בני חורין ששולחנם ערוך זמן רב קודם האכילה".

7. במשנה פסחים (פ"י מ"ה) "בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים" וכתב הב"ח (סי' תעב) שזהו מקור הדין לסדר שולחנו בכלים נאים. ובביאור הגר"א (סי' תעב ס"ק ב) הביא עוד מקור לדין זה מהגמרא בפסחים (קטז א) שם כתוב, "אמר ליה רב נחמן לדרו עבדיה, עבדא דמפיק ליה מריה לחירות ויהיב ליה כספא ודהבא מאי בעי למימר ליה אמר ליה בעי לאודווי ולשבוחי". ולמד הגר"א ממה ששאל ר"נ "ויהיב ליה כספא ודהבא" שצריך לסדר שולחנו בכלים נאים, כזכר ליציאת מצרים שנתן לנו הקב"ה כסף וזהב וכלים נאים. וכתב המהרי"ל (סדר ההגדה סע' ד) "אמר מהר"י סג"ל כל ימות השנה טוב למנוע כלים נאים למען מיעוט שררה זכר לחורבן. לבד מלילות הסדר לפי שהתורה הזהירה להראות דרך חירות, וכן בא"ח. על דרך שמשמשין בכלי כסף וזהב ובגדי צבעונים באותה הלילה. ואפי' כלים הממושכנים בידו מן הגוים מותר להשים אותם על שלחן מיוחד לשמוח בראותם. וכן העיד שעשה כן אביו מהר"ם סג"ל". ובשו"ע (סי' תעב סע' ב) פסק "יסדר שולחנו בכלים נאים כפי כוחו".

¹ ואין להקשות שהרי לא אוכלים עד אחר קריאת ההגדה, שאדרבא היא הנותנת שלכן יותר יש להזדרז.

וכתב המג"א (ס"ק ב) את דברי המהרי"ל, ושהיה משתמש בפסח בכלי עכו"ם הממושכנים אצלו. והקשה על זה, שהרי שואל שלא מדעת הוי גזלן וגזל הגוי אסור ואיך מותר להשתמש בכליו בפסח? והשיב שכיון שלא עושה כן אלא פעם אחת בשנה, לא מקפיד הגוי.

ובט"ז (יו"ד סי' קכ ס"ק יא הביאו המג"א והמחצה"ש) כתב שאין בזה משום גניבה, מאחר ולא גרע מהפקעת הלואתו במקום שאין חילול ה' שמותר, מאחר ובא לידו בהיתר. והוסיף שאף גניבת דעת אין בזה.

אמנם בחוק יעקב (ס"ק ד) דקדק בדברי המהרי"ל שלא היה משתמש בכלים, אלא רק מניחם לפניו על השלחן לנוי, לכבוד סעודת פסח. וכ"כ במשנ"ב (ס"ק ו). [ולכאורה הדבר מוכרח דאל"כ היה לו למהרי"ל לכתוב שהיה מגעילים קודם פסח ע"מ להשתמש בהם!]

8. בגמרא פסחים (קט א) "רבי אליעזר אומר חוטפין מצות בלילי פסחים בשביל תינוקות שלא ישנו תניא אמרו עליו על רבי עקיבא מימיו לא אמר הגיע עת לעמוד בבית המדרש חוץ מערבי פסחים וערב יום הכפורים בערב פסח בשביל תינוקות כדי שלא ישנו וערב יום הכיפורים כדי שיאכילו את בניהם" ופירש רש"י (ד"ה חוטפין מצה) "חוטפין מצה, מגביהין את הקערה בשביל תינוקות שישאלו, ואית דמפרש חוטפין מצה אוכלים מהר, וזה הלשון עיקר מדמייתי הא דר"ע בהדה". ובדיבור שאחר זה כתב רש"י (ד"ה ערבי פסחים), "חוץ מערבי פסחים, כדי שישנו התינוקות ביום ולא בלילה בשעת הגדה". יוצא מרש"י, שיש שני דרכים לגרום לתינוקות שלא ישנו, הראשון למהר בסעודה, השני לשוב לביתו מבעו"י כדי שיוכלו התינוקות לישון.

הרשב"ם (ד"ה חוץ) הביא את פירוש רש"י וכתב עוד פירוש "א"נ כשמעכבין עד הלילה לאחר שהחשיך ישנים התינוקות". ופירושו השני מתאים לפירוש שפירש רש"י בדברי ר' אליעזר בגמרא, שאוכלים מהר, וכך פירש גם את המעשה של ר' עקיבא, שבא מוקדם כדי שהסעודה לא תתחיל מאוחר וכך התינוקות לא ירדמו.

ובתוס' (ד"ה חוץ) הקשו על שני הפירושים, לפירוש הראשון קשה, "דאטו לא יוכלו לישן בלי אביהם". ולפירוש השני קשה שאם זהו החשש, לא היו צריכים לעמוד ביום כי אם בלילה.

לכן גורסים התוס', "לילי פסחים" ומביאים שהיו רגילים בבית המדרש גם בלילה, ולכן אמר ר' עקיבא שמעולם לא עמד מבית המדרש חוץ מלילי פסחים. הרי"ף (כג ב) גורס גם הוא כתוס' "לילי פסחים". גם הרא"ש (פ"י סי' כב) גריס כתוס' "אמרו עליו על ר"ע מימיו לא אמר הגיע עת לעמוד מבית המדרש חוץ מלילי פסחים ועיה"כ, לילי פסחים בשביל התינוקות שלא ישנו עיה"כ כדי שיאכילו בניהם".

הטור כתב, "ויהיה שולחנו ערוך מבעו"י כדי לאכול מיד כשתחשך ואף אם הוא בבית המדרש יקום משום שמצוה למהר ולאכול בשביל התינוקות שלא ישנו". ונראה שפירש בגמרא כפירוש הרשב"ם.

וכ"פ השו"ע (סי' תעב סע' א) שיש לעמוד מבית המדרש כדי לקיים הסדר מוקדם. ובמשנ"ב (ס"ק ב) כתב שה"ה לתפילה וק"ש צריך להזדרז להתחילם בזמן, כדי שילך תיכף לביתו. וכתב עוד במשנ"ב (ס"ק ג) שכוונת השו"ע שצריך למהר לאכול היא לא שיש למהר את אמירת ההגדה, אלא שיש להזדרז להתחיל את הסדר. ובשהע"צ (ס"ק ב) כתב שמוכרח לומר כן לפי "שאי אפשר לומר דהכונה הוא שיקצרו בהגדה, דאטו האכילה היא העקר?". עוד הביא בשהע"צ (שם) מספר יבין שמועה לרשב"ץ שכתב ז"ל, "וממהרים להאכילם כדי שלא ישנו, ואתינוקות קאי. ופרוש זה אתי שפיר טפיי".

והוסיף שם השעה"צ שאין להאכילם הרבה, מאחר שאז החשש שירדמו גדול יותר. והוסיף עוד לומר שאולי אפשר לפרש בכוונת השו"ע שיש למהר את אמירת ההגדה, כדי שישאלו התינוקות מה נשתנה כשיראו שאוכלים מצה. ואע"פ שאמירת מה נשתנה נתקנה בתחילת ההגדה, אין בכך כלום, שעיקר התמיה והשאלה של התינוק היא בשעה שרואה המעשה בעיניו. וסיים בצ"ע.

9. בגמרא פסחים (קט א) "רבי אליעזר אומר חוטפין מצות בלילי פסחים בשביל תינוקות שלא ישנו". וראה למעלה כמה פירושים למאמר זה.

והרמב"ם (חמץ ומצה פ"ז ה"ג) כתב, "וצריך לעשות שינוי בלילה הזה כדי שיראו הבנים וישאלו ויאמרו מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות עד שישב להם ויאמר להם כך וכך אירע וכך היה. וכיצד משנה מחלק להם קליות ואגוזים ועוקרים השולחן מלפניהם קודם שיאכלו וחוטפין מצה זה מיד זה וכיוצא בדברים האלו". וכתב בחק יעקב (ס"ק ב) "ואפשר שמזה נתפשט המנהג שמניחין לתינוקות במדינות אלו לחטוף האפיקומן שע"י זה לא ישנו ויתעוררו לשאול" וכ"כ בערוה"ש (סע' ב).

10. בגמרא פסחים (קט א) "אמרו עליו על רבי עקיבא שהיה מחלק קליות ואגוזין לתינוקות בערב פסח כדי שלא ישנו וישאלו".

וכתב המאירי (קח ב ד"ה התינוקות), "התינוקות אף על פי שאנו מצווים לעוררם כדי שישאלו אין משמחין אותם בענין חובת ארבע כוסות והתינוקות אין להם שמחה כל כך ביין אלא מחלקים להם קליות של שנה שעברה שאין בהם איסור חדש ואגוזים כדי שישאלו ר"ל שלא ישנו ויראו אותם הענינים שאנו מתעסקים בהם וישאלו מה נשתנה וכן חוטפין מצה כלומר שמתעסקים בה דרך המייה וחטיפה זה מזה כדי שישתעשעו התינוקות בכך ולא יבאו לידי שינה ויתעוררו למה שרואים וישאלו ויחקרו מה נשתנה וכו' עד שנבוא לספר בענין וי"מ שמקדימין באכילה וכן שואלין במהירות וזהו

שסמכו לזו אמרו עליו על ר' עקיבא מימיו לא אמר הגיע עת לעמוד מבית המדרש חוץ מלילי פסחים וערב יום הכפורים כדי שיאכילו את בניהם ולפירוש ראשון זו של ר' עקיבא שמועה בפני עצמה היא". אמנם צריך ביאור לשון הגמ' שאמרה ערבי פסחים, שלכאורה צריך להיות לילי פסחים, שאז צריכים לראות שינוי ולשאלו. ואולי י"ל שמה שכתבו התוס' (קט א ד"ה חוץ) לגרוס לילי פסחים בעניין הבא בגמ' מוסב גם על זה. (ועיין לעיל ריש סעיף א). שהרי שם איתא שר' עקיבא לא היה קם מבית המדרש אלא בערבי פסחים בשביל התינוקות שישנו. וכתבו התוס' להגיה לילי פסחים, ואם לא קם בערבי פסחים, כיצד חילק קליות ואגוזים? אלא ודאי שגם מה שחילק הוא בלילי פסחים. כלומר בתוך הסדר עצמו כדי שיראו שינוי וישאלו.

ופסק השו"ע (סי' תעב סע' טז) "מצוה לחלק לתינוקות קליות ואגוזים, כדי שיראו שינוי וישאלו" ובמשנ"ב (ס"ק נ) כתב שצריך לעורר הילדים לפחות עד אחר עבדים היינו שידעו ענין יציאת מצרים, שעקר המצוה היא לענות תשובה לשאלת הבנים "והגדת לבנך ביום ההוא לאמר וכו'". וסיים המשנ"ב לעורר "ולא כמו שעושין איזה המון שאחר אמירת מה נשתנה מניחים לילדים לילך ולישן ואינם יודעים שום תשובה על שאלתם".